

معرفی کتاب خارجی

چند اثر در مطالعات قرآنی

○ کاظم نجفی

همان دانشگاه، از پایان‌نامه دکتری خود با نام «بررسی دربارهٔ متون اسباب‌النزول، تحقیقی در کاربرد و تحول آن در تفاسیر»^۱ دفاع کرده است. پس از آن مقالات متعددی در حوزهٔ قرآن‌پژوهی نگاشته که گزارش جداگانه‌ای از آن آمده است. مجموعه‌ای حاوی ۲۱ مقاله از وی به تازگی در کتابی منتشر شده است (بنگرید به ادامهٔ نوشتار).

کتاب حاضر، حاوی هفده مقالهٔ قرآنی است. کلود ژیلیو^۲ محقق و قرآن‌پژوه فرانسوی که پایان‌نامهٔ دکتری خود را به بررسی تفسیر طبری اختصاص داده، در مقاله‌ای با عنوان «آغاز علم تفسیر قرآن» به بررسی معضل وثاقت متون تفسیری در نخستین قرون اسلامی پرداخته است.^۳ محمد بن جریر طبری (متوفی ۳۱۰ق) در تفسیر مشهور خود، جامع البیان عن تائویل آی القرآن، مجموعه‌ای گسترده از منقولات روایی - تفسیری عرضه کرده است. پرسش اصلی خاورشناسان در باب این منابع آن است که آیا طبری این منابع را به صورت مکتوب در اختیار داشته است؟ و این متون چه مدت پیش از طبری مکتوب بوده‌اند؟ منقولات منسوب به ابن عباس و وثاقت آنها، موضوع بحث ژیلیو است. نتیجه‌ای که وی از تحقیق خود گرفته، عدم وثاقت این روایات است.

نییه ابوت در تحقیق خود، «تحولات اولیهٔ دانش تفسیر»، به بررسی خاستگاه تفسیر و بحث‌های کهن دربارهٔ مشابهات و مفهوم آن پرداخته است. (ص ۲۹-۴۰) این مباحث از کتاب مهم وی پاپیروس‌های عربی: علوم قرآن و حدیث اخذ شده است. وی بر عکس ژیلیو، شأن و جایگاه ممتازی برای ابن عباس در مقام مفسر قرآن ذکر کرده و به وثاقت منقولات وی حکم کرده است. این تعارض‌ها نشان‌دهندهٔ اهمیت مسئلهٔ وثاقت متون در میان محققان غربی است. نخستین بار،

[1]

- The Quran: Formative Intrepretation,
- edited by Andrew Rippin.
- Aldershot: Ashgate 1999, 385pp
- ISBN 0-86-78-848-2

گردآوری مجموعه مقالات حوزه‌های مختلف اسلام‌شناسی یکی از کارهای جدید در چاپ آثار محققان غربی است که با عنوان طرح «شکل‌گیری جهان اسلام در عهد متقدم»، از سوی انتشارات اشگیت - وریوروم در ۴۵ جلد در دست چاپ و انتشار است. به تازگی اثری از این مجموعه که به تحقیقات قرآنی اختصاص دارد، با نام شکل‌گیری دانش تفسیر به چاپ رسیده است. این کتاب جلد بیست و پنجم از مجموعهٔ شکل‌گیری جهان اسلام در عهد متقدم (۶۰۰ - ۹۵۰ میلادی) است که با اشراف لورنس ای کنراد^۴ و به همت اندرو ریپین در ۲۸۵ صفحه منتشر شده است. هر یک از مجلدات این مجموعه، حاوی مقالات متعدد غربیان در حوزه‌های گوناگون است. از ویژگی‌های این مجموعه، یک دست بودن زبان نگارش مقالات است. همهٔ مقالات به انگلیسی است و مقالاتی که در اصل به زبان‌های غیر از انگلیسی نگاشته شده، در این مجموعه به انگلیسی برگردانده می‌شود.

گردآورندهٔ این مجموعه، اندرو ریپین، از نام‌آورترین قرآن‌پژوهان فعلی در غرب است. وی از ۱۹۷۴ تا ۱۹۷۷ میلادی در دانشگاه مک‌گیل (کانادا) به تحصیل در مقطع فوق لیسانس اشتغال داشته و پایان‌نامهٔ خود را تحت عنوان «حرم و اصطلاحات مرتبط و مشابه در قرآن: تحلیلی از کاربرد و معانی آنها» به رشتهٔ تحریر درآورده است. ریپین در ۱۹۸۱ در

عیسی بلاطه در این مقاله به بررسی مسائل نافع بن ازرق (متوفی ۶۸ق) و نقد مقالات ربیبی در این باب پرداخته و سعی کرده است تا مسئله استنادات شعری - منسوب به ابن عباس - را در تفسیر کلمات غریب قرآنی تبیین کند. متن رساله نافع بن ازرق را سیوطی در الاتقان (ج ۲، ص ۶۸ - ۱۰۵) آورده است. متن رساله، جداگانه چندین بار به چاپ رسیده است. این مجموعه اقوال (مسائل نافع بن ازرق)، پرسش‌های نافع بن ازرق، رهبر فرقه ازرقه، از عبدالله بن عباس است.

***

مقاله بعدی، از ادموند بک درباره یحیی بن زیاد فراء است.^{۱۱} مقاله رمزی بعلیکی با عنوان «قرآءات از منظر نحویان قرن دوم و سوم» چگونگی استفاده عالمان نحوی را از قرآءات مختلف قرآنی در فهم قرآن توضیح می‌دهد.^{۱۲}

مانفرد گوتس، تفسیر ابومنصور ماتریدی (متوفی ۳۳۳ق)، بنیانگذار کلام ماتریدی را به بحث نهاده است. زمانی که گوتس تحقیق خود را می‌نگاشت، متن این تفسیر منتشر نشده بود. فقط بخشی از این تفسیر با عنوان تاویلات قرآن به چاپ رسیده است.^{۱۳}

در مقالات دیگر این مجموعه مباحث زیر بررسی شده است: لوتر کویفه «تأثیر گرایش‌های دینی در فیلولوژی عربی در قرون میانه»؛ جان ونزبرو، «مجاز القرآن، ابوعبید قاسم بن سلام»؛ الا المگور «نخستین معانی مجاز و تفسیر ابوعبید در کتاب مجاز القرآن» و یان پاولنی، «تذکراتی درباره قصص الانبیاء در ادبیات عرب».

لیه کینبرگ، دو مفهوم «محکمات» و «مشابهات» را بررسی کرده است. محور بحث وی آیه هفتم سوره آل عمران است. خانم وداد قاضی، درباره واژه خلیفه در ادبیات تفسیری قرون نخستین به بحث پرداخته و تحولاتی را که در فهم سیاسی این واژه رخ داده، متذکر شده است. جان برتن، مؤلف کتاب تدوین قرآن (کیمبرج، ۱۹۷۷ م)، موضوع آیات غرائیق (نجم: ۱۹ - ۲۰) را دست مایه مقاله خود قرار داده است.^{۱۴} در تفسیر این آیات، برخی از مفسران روایاتی را نقل کرده‌اند. ترجمه و تفسیر این آیات از دیرباز یکی از جدلی‌ترین مسائل در تفسیر و ترجمه مفسران و مستشرقان از قرآن و بحث‌های کلامی بین متکلمان مسلمان و مسیحی بوده است.^{۱۵} این مسئله مورد توجه برخی از شرق شناسان قرار گرفته و در دفاع از صحت ماجرای غرائیق نگاشته‌اند. از میان محققان غربی، لئون کاتیانی، ظاهراً تنها محقق است که از نادرستی این ماجرا سخن گفته که در این مقاله برتن مورد نقد قرار گرفته است.

دو نمایه آخر کتاب (نمایه عمومی مشتمل بر نام اشخاص و نمایه آیات قرآنی منقول در مقالات)، کار جستجو را برای خوانندگان آسان‌تر کرده است. گفتنی است که قبلاً این مقالات در مجلات و یادنامه‌های مختلف منتشر شده است و تنها حسن این مجموعه، کنار هم قرار دادن این مقالات است.

ایگناس گلدتسیهر (متوفی ۱۹۲۱ق) این بحث را به نحو جدی مطرح کرد و بعدها هنری لامنس و بکر آن را پی گرفتند، اما ژوزف شاخست آن را به مرحله قابل تأملی رساند. ادعای این محققان، تناول سنت شفاهی روایت متون و مکتوب نبودن احادیث نبوی در قرن اول و دوم است. این نظر، مورد اجماع محققان غربی نیست و برخی چون خانم ابوت و ویلفرد مادلونگ وجود سنت مکتوب را تأیید می‌کنند و برخی چون پاتریشیا کروان و مایل کوک - از متأخران - به شدت بر عدم وثاقت متون کهن قرن اول و دوم اصرار دارند. تفاوت رهیافت ژیلیو و ابوت ناظر به این اختلافات است.

مقاله سوم از هریس بیرکلند «مخالفتان اولیه تفسیر قرآن میان مسلمانان» (ص ۴۱ - ۸۰)، برگرفته از کتاب او مخالفت اولیه اسلامی با تفسیر قرآن است.^{۱۶}

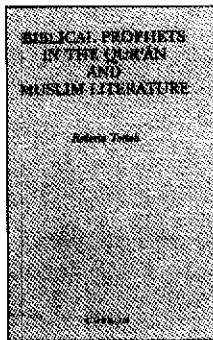
نرمن کالدر، موضوع ذبح اسماعیل و اسحاق را در تفاسیر اسلامی و متون یهودی به بحث نهاده است (ص ۸۱ - ۱۰۸).^{۱۷} بر اساس متون اسلامی، حضرت ابراهیم، قصد ذبح اسماعیل را داشته درحالی که در متون یهودی، ابراهیم قصد قربانی کردن اسحاق را دارد.

اندرو ربیبی بحثی درباره کتاب اللغات فی القرآن منسوب به ابن عباس و غریب القرآن آورده است. همان گونه که وی نشان داده است، این دو متن در حقیقت یکی است که با نام‌های مختلف فهرست شده است. اللغات فی القرآن در چند نسخه خطی موجود است. در برخی از نسخه‌ها این اثر غریب القرآن نامیده شده است. این اثر، مجموعه‌ای از کلمات قرآنی به ترتیب سوره‌هاست. متن این رساله که با تهذیب و روایت عطاء بن ابی رباح و نیز روایت علی بن ابی طلحه در اختیار ماست با آنچه که سیوطی در الاتقان (ج ۲ ص ۶ - ۵۷) آورده، یکی است. سیوطی (ج ۲ ص ۵۷) متذکر شده که این مجموعه را از تفسیر طبری و ابن ابی حاتم استخراج کرده است. از این کتاب ابن عباس در منابع به لغة القرآن و لغات القبایل الواردة فی القرآن الکریم یاد شده است. متن این کتاب را صلاح الدین منجد بر اساس روایت عبدالله بن حسین بن حسنون سامری (متوفی ۳۸۶ق) به چاپ رسانده است. چاپ دیگر این کتاب را عبدالمجید سید طلب با عنوان لغات القبایل الواردة فی القرآن الکریم، به روایت ابوعبید قاسم بن سلام هروی (متوفی ۲۲۴ق) منتشر کرده است (دانشگاه کویت، ۱۴۰۴). احمد بولوط نیز این اثر را با عنوان غریب القرآن (قاهره، ۱۴۱۳) به چاپ رسانده است.

عیسی بلاطه، در مقاله «نقل شعر به عنوان روشی در تفسیر قرآن: مسائل نافع بن ازرق»، این مسائل را به بحث نهاده است (ص ۱۲۳ - ۱۳۶). این کتاب نیز یکی دیگر از آثار ابن عباس است. تخصص آقای بلاطه بیشتر در ادبیات عرب، خاصه ادونیس است. با این حال وی مقالات قرآنی دیگری نیز دارد.^{۱۸} مقاله بلاطه، پیش از این در یادنامه چارلز آدامز به چاپ رسیده است.^{۱۹}

[3]

Roberto Tottoli, *Biblical Prophets in the Quran and Muslim Literature*, translation by: Michael Robertson*, Curzun, 2002, xiii+214, ISBN:0700713948

در قرآن کریم، داستان‌های متعددی دربارهٔ انبیاء آمده است. برخی از این داستان‌ها در متون مسیحی و یهودی با شباهت‌های کم و بیش مشابه قرآن نقل شده است. عالمان مسلمان و مفسران در مقام تفسیر این آیات، اطلاعات جالبی را ارائه کرده‌اند. حجم قابل توجهی از این گونه اطلاعات را به خصوص در تفاسیر روایی، چون جامع البیان فی تفسیر آی القرآن نگاشته محمد بن جریر طبری^{۱۷} یا کتاب شرح حال نگارانه تاریخ

دمشق ابن عساکر شافعی، می‌توان دید.^{۱۸} سوای این متون، تألیفات مستقلی به نام قصص الانبیاء در میان عالمان مسلمان رایج بوده است که داستان‌های مربوط به انبیاء را به نحو مستقل نقل کرده‌اند. از میان کتاب‌های قصص الانبیاء، می‌توان به این کتاب‌ها اشاره کرد: قصص الانبیاء، مجهول المؤلف، تحقیق فریدون تقی‌زاده طوسی، مشهد، ۱۳۶۳ ش / ۱۹۸۴؛ ابواسحاق ابراهیم بن منصور بن خلف النیسابوری، قصص الانبیاء، تحقیق حبیب یغمایی، تهران، ۱۹۶۱؛ ابواسحاق احمد بن محمد بن ابراهیم النیسابوری الثعلبی، قصص الانبیاء المسمی عرائس المجالس، تحقیق عبدالعزیز سید الاهل، قاهره، بی تا.

موضوع داستان‌های پیامبران در قرآن و متون تفسیری یکی از مسائل مورد توجه خاورشناسان است. قبل از معرفی این کتاب باید به این نکته اشاره کرد که رویکرد خاورشناسان این‌گونه مسائل، به دلایلی، با رویکرد و برداشت مسلمانان متفاوت است. در قرآن، به ویژه سوره‌های مکی، مقدار قابل توجهی از مواد و اطلاعات عبری - یهودی، روایات کتاب مقدس (عهد عتیق و عهد جدید)، هاگادا، مدارش، حتی روایات آپوکریف و گنوستیکه و به طور خلاصه مواد عهدین و برون عهدینی دیده می‌شود. برای خاورشناسان، این سؤال پیش می‌آید که این همه از کجا آمده است. ناگفته نگذاریم که پاسخ مؤمنانه به این پرسش، برای خاورشناسان - حتی خاورشناسان متدین - متقاعد کننده نیست؛ به دو دلیل: آنان آموخته‌اند که ادیان را به گونه‌ای تاریخی مطالعه کنند؛ و نوع نگرش خاورشناسی به مقوله وحی که آن را تجربه شخصی پیامبر می‌دانند. به نظر آنان گرچه وحی آسمانی بر پیامبر نازل شده، اما در مقام بیان این تجربه، پیامبر از وضع فرهنگی و دانش‌ها و پیش فرض‌های ذهنی خود متأثر بوده است. این رویکردها دست‌کم برای مسلمانان، پذیرفتنی نیست؛ اما نگاه خاورشناسان به چنین مطالبی در قرآن، چنین است.^{۱۹} از این رو شگفت نیست که کتاب مورد بحث در این نوشتار نیز

بی شک این کتاب که مجموعه‌ای از مهم‌ترین متون تحقیقات قرآنی خاورشناسان در پنجاه سال اخیر است، برای دانشجویان الهیات، علوم قرآنی و دیگر علاقه‌مندان به چنین مباحثی فراوانی دارد.

[2]

Claud Gilliot : *Exegese, langue,* et theologie en Islam: L'exegese coranique de Tabari (m.311/923).* Paris: Vrin, 1990. 230pp.

یکی از مشهورترین مفسران مسلمان، ابوجعفر محمد بن جریر طبری (متوفی ۳۱۰/۹۲۲م) مؤلف اثر سترگ جامع البیان فی تفسیر القرآن است که بر مفسران پس از وی تأثیر فراوانی گذاشته است. درحقیقت کمتر اثر تفسیری را می‌توان یافت که اشارتی به تفسیر طبری، آرا و نظریات وی نکرده باشد. با این همه، به جز چند مطالعه پراکنده تاکنون پژوهش نظام‌یافته‌ای دربارهٔ این مفسر ارزشمند انجام نشده است. انجام بخشی از این مهم را پرفسور کلود ژیلیو، استاد فعلی دانشگاه اکس پروانس فرانسه برعهده گرفته است. کتاب وی تفسیر، زبان و کلام در اسلام: تفسیر قرآنی طبری، گامی مهم در تحقق این آرزوست.

کتاب دارای سه بخش است. فصل نخست به بررسی زندگی و شرح احوال طبری (استادان او، تحصیلات وی در شاخه‌های مختلف علوم اسلامی چون نحو، فقه، تاریخ، کلام و تفسیر) می‌پردازد و از رهگذر این بحث، ژیلیو برخی خطاها در شرح احوال طبری را یادآور می‌شود. بخش دوم، موضوع زبان (نحو و صرف) و قرآن را به بحث کشانده و تحلیل مفصلی از مقدمه تفسیر طبری است که در آن طبری اصول تفسیری خود را یاد کرده است. در حوزهٔ اعجاز قرآن تا زمان طبری، رسالهٔ خاصی نگاشته نشده است ولی طبری در تفسیر خود به این مسئله نیز توجه داشته است که ژیلیو این نکته را در تحلیل تفسیر طبری مد نظر قرار داده است. از نظریات خاص طبری وجود نداشتن کلمات دخیل در قرآن است. این نظر طبری به این اصل مهم تفسیری منتهی می‌شود که قرآن را می‌توان به واسطهٔ دانش زبان‌شناسی عرب فهمید، همان گونه که قبل از طبری، شافعی نیز بیان داشته است. سؤالی که برای طبری و شافعی مطرح بوده، این است که کدام عرب و مقصود از این عرب چه کسانی است؟ چگونه تأملات زبانی ما را قادر به فهم قرآن می‌کند؟ ژیلیو حدیث و کلام را ویژگی خاص و بارز تفسیر طبری می‌داند. بخش سوم، کلام و تفسیر، به بررسی جایگاه طبری در شکل‌گیری عقاید اهل سنت و جماعت پرداخته است. سهم طبری در این باب، بیان عقاید تثبیت شده و رد عقاید دیگر گروه‌های مبتدع است. در این باب می‌توان به نظریات طبری دربارهٔ ماهیت قرآن (بحث مخلوق بودن قرآن)، ماهیت صفات خدا، رابطهٔ بین ارادهٔ خدا و افعال آدمی اشاره کرد. کلود ژیلیو از قرآن‌پژوهان فرانسوی است که مقالات متعددی در این حوزه نگاشته است.

تاریخ‌نگاری اسلامی، حاوی مباحث فراوانی درباره پیامبران بوده است. برای مثال، محمد بن اسحاق بن یسار (متوفی ۱۵۱ق)، بخش نخست کتاب خود المبتداء و المبعث و المغازی، را به داستان‌های پیامبران اختصاص داده است. محمد بن جریر طبری نیز در دو جلد نخست کتاب تاریخ خود، روایات فراوانی از این دست آورده است.

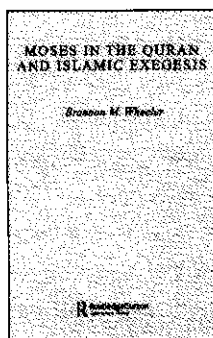
قصص الانبیان‌گاری که نخست یا عنوان المبتداء نگاری آغاز شده، موضوع بعدی توتولی است. نخستین متون المبتداء را عالمانی چون وهب بن منبه، اسحاق بن بشر و عمارة بن وثیمة تألیف کرده‌اند. کتاب اسحاق بن بشر، مبتداء الدنیا و قصص الانبیاء به تازگی در نسخه‌ای یافت شده است. مفسران و تاریخ‌نگاران مسلمان از این کتاب استفاده کرده‌اند. از کتاب المبتداء و قصص الانبیاء عمارة بن وثیمة، تنها بخش اندکی باقی مانده است (بخش پایانی کتاب که به بحث از داستان موسی و عیسی می‌پردازد). متون مفصل‌تر در این حوزه، کتاب قصص الانبیاء ثعلبی، کسائی و الطرفی است.

توتولی دامنه بحث را به قرون میانه اسلامی محدود نکرده و در بخش بعدی کتاب خود، چگونگی وانمایی و بحث از پیامبران انجیلی در ادبیات متأخر اسلامی را تحقیق نموده است. دیدگاه‌های ابن تیمیه، ابن کثیر، محمد عبده و نقد روایات اسرائیلیات توسط محققان مسلمان در سده اخیر از مباحث این بخش است. کتاب‌شناسی و نمایه اسامی در آخر کتاب، استفاده و کاربرد کتاب را برای خوانندگان آسان کرده است. بحث توتولی، تمام آن چیزی نیست که مؤلفان مسلمان در این باب آورده‌اند، اما می‌توان گفت که بخش اعظمی از این‌گونه مطالب نقل شده است. توتولی به مقایسه تطبیقی بین متون اسلامی و غیر اسلامی اهتمام تامی داشته و به تفصیل از این موضوع سخن گفته است. روبرتو توتولی مدرک کارشناسی ارشد خود را در ۱۹۸۳ از مرکز زبان‌های شرقی دانشگاه و مدرک دکتری خود را در ۱۹۹۶ از دانشگاه ناپل اخذ کرده است.^۴ در حال حاضر، وی استاد در موضوعات اسلامی دانشگاه تورین در کشور ایتالیاست. وی مقالات متعددی به ایتالیایی و انگلیسی در موضوعات اسلامی خاصه ادبیات تفسیری نگاشته است.^۵

[4]

Brannon M. Wheeler, *Moses in the Quran and Islamic exegesis*, Routledge curzon, london, 2001, viii+228.

ISBN : 0700716033

این کتاب در مجموعه مطالعات قرآنی کرزن به سرویراستاری ریپین منتشر شده است. برانون ولر یکی از صاحب نظران در حوزه قصص الانبیان‌گاری اسلامی است، گرچه تخصص اصلی وی در فقه اسلامی (حنفی) است. برانون در حال حاضر استادیار و صاحب کرسی ادیان تطبیقی در دانشگاه واشنگتن است. وی مقالات متعددی در

برای بازشناسی و معرفی مأخذ قرآن در ذکر و بیان داستان‌های انبیا کوشیده است.

از میان تحقیقات مختلفی که در این باره شرق‌شناسان انجام داده‌اند می‌توان به کارهای زیر اشاره کرد: یان پاولنی مقالات متعددی درباره متون قصص الانبیاء چون کتاب قصص الانبیاء کسائی منتشر کرده است.^۶ راف گنورکس خوری^۷ بررسی‌هایی درباره ابوالقاسم فارسی انجام داده و مقاله‌ای نیز در این باب نگاشته است.^۸ سرانجام مناخیم. یان قسطنطین مشغول تصحیح اثری درباره ابوعبید در باب قصص است که تا به امروز ناشناخته بوده است.

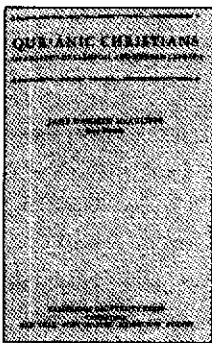
از مسائل دیگری که برای خاورشناسان در این تحقیقات اهمیت فراوانی دارد، مأخذی است که مفسران مسلمان در تفسیر آیات ناظر به شرح حال انبیا به آنها رجوع کرده‌اند. یکی از این مصادر انجیل است که تحقیقات عادل تئودر خوری، قسطنطین، گرار لوکمت^۹ و گوردن نیوبی^{۱۰} مؤید آن است.^{۱۱} کتاب حبیب اسپوزارزباوم، افسانه‌های انجیلی و فرائجیلی در ادبیات عامیانه اسلامی^{۱۲} با آنکه نوشته ضعیفی است، کتاب‌شناسی آن، در حدود ۳۲ صفحه، برای تحقیقات آینده در این حوزه مأخذی مطلوب است. یاولو دالولویو نیز بررسی مفصلی درباره اصحاب کهف انجام داده است.^{۱۳} تحقیق روبرتو توتولی در اصل به ایتالیایی نگاشته شده^{۱۴} و به تازگی در مجموعه مطالعات قرآنی انتشارات کرزن که به سر ویراستاری اندرو ریپین منتشر می‌شود، به چاپ رسیده است. کتاب در دو بخش اصلی تدوین شده است. بعد از مقدمه‌ای کوتاه بر ترجمه انگلیسی، بخش اول با عنوان کلی «داستان‌های پیامبران در قرآن» آغاز شده است. مؤلف در این بخش تمام اطلاعاتی که قرآن درباره پیامبران آورده، تقسیم‌بندی کرده و به بحث نهاده است. در قرآن از پیامبران به چند نحوه سخن رفته است. نخست انبیا است که به تفصیل بیشتری از آنها سخن رفته است (آدم، نوح، ابراهیم، لوت، یوسف، موسی، داوود، سلیمان و عیسی)؛ دسته دوم پیامبرانی که کمتر از گروه قبل از آنها سخن رفته است (ایوب، یونس، الیاس و ذوالکفل)؛ دسته دیگر پیامبرانی که به نام آنها تصریح نشده است؛ و گروه آخر، پیامبرانی که توتولی آنها را پیامبران عربی معرفی کرده است (هود، صالح و شعیب). از گروه آخر در متون مسیحی و یهودی سخنی به میان نیامده و از این رو توتولی آنها را پیامبران عربی معرفی کرده است. موضوع دیگری که در این بخش از آن سخن رفته است، تفاوت کاربرد دو واژه قرآنی، انبیا و رسولان است.

بخش دوم پیامبران انجیلی در سنت ادبی اسلامی است. این بخش به بررسی داستان‌های علمای اسلامی در متون ادبی - تاریخی می‌پردازد. نقش قصاص و نوکیشان دین اسلام در نقل این روایات در متون اسلامی بسیار چشمگیر است. در این میان نقش کعب الاحبار توجه بیشتر توتولی را به خود جلب کرده است. بعد از این بحث، مؤلف تفاسیر اسلامی و آنچه که در آنها درباره پیامبران انجیلی مطالبی آمده، بررسی کرده است. احادیث نبوی و اطلاعات مندرج در آنها درباره پیامبران، موضوع دیگری است که توتولی به تحقیق درباره آن پرداخته است. متون تاریخی نیز اهمیت فراوانی در این مباحث دارند. نخستین تألیفات مسلمانان در

ولر با همکاری اسکات نوگل^{۳۲} دائرة المعارف تاریخی انبیا در اسلام و یهودیت را منتشر کرده است. این کتاب حاوی مقدمه‌ای مفصل در این حوزه و کتاب‌شناسی تفصیلی است.

[5]

Jane Dammen McAuliffe, Qur'anic Christians: an analysis of classical and modern exegesis,* Cambridge, 1991, 340pp, ISBN. 0- 521-36470-1.

مطالعه آنچه که قرآن و متون اسلامی درباره عیسی و مریم آورده‌اند یکی از حوزه‌های مورد علاقه خاورشناسان است. نوشته خانم جین دامن مک اولیف نیز در این زمره است. خانم مک اولیف در حال حاضر استاد دانشگاه اموری است و مقالات متعددی نیز درباره معتقدات مسیحیان از دیدگاه مفسران و عالمان مسلمان نگاشته است.^{۳۳} وی، همچنین سروراستاری دائرة المعارف قرآن را بر عهده دارد که تا به حال دو جلد از

آن منتشر شده است. کتاب حاضر پایان نامه دکتری ایشان است. خانم مک اولیف در مقدمه کتاب (ص ۱ - ۹) از پیشینه موضوع و تحقیقات انجام شده در این باب سخن گفته است. کتاب در دو بخش اصلی تدوین شده که در هر یک موضوعات مختلفی به بحث گذاشته شده است. در بخش اول، علاوه بر ارائه بحثی درباره شکل‌گیری دانش تفسیر (ص ۱۳ - ۲۸)، تفاسیر و مفسرانی که در کتاب به آرای آنها اشاره شده به اجمال معرفی شدند (ص ۳۷ - ۸۹). این مفسران عبارت‌اند از: محمد بن جریر طبری، شیخ طوسی، زمخشری، ابوالفتوح رازی، ابن جوزی، ابن کثیر، فخر رازی، ملا فتح الله کاشانی، رشید رضا و علامه طباطبایی. بخش دوم با عنوان «ستایش قرآن از مسیحیان» در هفت بحث به بررسی آیات قرآنی می‌پردازد (بقره: ۶۲، آل عمران: ۵۴، ۱۹۹؛ مائده: ۶۶، ۸۲ - ۸۳؛ قصص: ۵۲ - ۵۵؛ حدید: ۲۷) می‌پردازد. کتاب‌شناسی مفصل کتاب (ص ۲۹۴ - ۳۲۷) همراه با نمایه آیات قرآنی و نمایه اعلام و موضوعات، خاتمه بخش کتاب است. روش مک اولیف بعد از ذکر ترجمه آیات، ذکر مسائل مختلفی است که مفسران فوق در تفسیر آیات آورده‌اند. آیاتی که مک اولیف برگزیده، تماماً آیاتی است که در آنها به مسیحیان به دیده مثبت نگریسته شده است. مؤلف بحث خود را به این موضوعات محدود نکرده و مسائل مورد اختلاف میان محققان را نیز، چون شکل‌گیری دانش تفسیر (ص ۱۳ - ۲۸)، به بحث گذاشته است. نکته جالبی که خانم مک اولیف در پایان تحقیق خود به آن رسیده است، نظریات یکسان و همانند مفسران در تفسیر این آیات است. تنها مفسران معاصر چون عبده و علامه طباطبایی نظریات جدیدی ابراز کرده‌اند.^{۳۴}

مجله مطالعات اسلامی و برخی از مجلات دیگر درباره قصص انبیا، خاصه داستان موسی در قرآن و آنچه که مفسران مسلمان در این باره آورده‌اند منتشر کرده است. تحقیقات برانون ولر در این باره مکمل کارهای اسچوارزباوم است. ولر در سه مقاله «موسی یا اسکندر، آیات ۶۰ - ۶۵ سوره کهف در تفسیرهای کهن اسلامی»، «آیا آیات ۶۵ - ۸۲ سوره کهف منشأ یهودی دارد؟ بازنگری درباره نظریه آرنه ونیسک» و «محمد پیامبر و ذوالقرنین، تفاسیر کهن اسلامی ناظر به آیه اول سوره اسراء» به بررسی این مسئله پرداخته است.^{۳۳}

بسیاری از خاورشناسان درباره موسی در قرآن و تفاسیر اسلامی درباره او مطالعه کرده‌اند. جولین اوبرمن در ۱۹۴۱ مقاله‌ای با عنوان «قرآن و آگادا: حوادث کوه سینا»^{۳۳} به تشابه داستان موسی آن گونه که در قرآن آمده با روایات یهودی اشاره کرده است. ونیسک در ویرایش اول و دوم دائرة المعارف اسلام، در مدخل «خضر» به این مسئله اشاره کرده است. جان کلام این محققان آن است که اصل این داستان از منابع یهودی برگرفته شده است. از میان آیات متعددی که از موسی در قرآن سخن رفته است، آیات ۶۰ تا ۸۲ سوره کهف اهمیت بیشتری دارند.

ولر در مقدمه کتاب، ابتدا به نظریات اوبرمن اشاره کرده و سپس ترجمه کامل این آیات را آورده است. کتاب در چهار فصل نگاشته شده است. فصل اول به بررسی آنچه مفسران مسلمان در ذیل آیات ۶۰ تا ۸۲ سوره کهف، درباره گم شدن ماهی، بنده‌ای از بندگان خدا و هویت ذوالقرنین مذکور در آیات ۸۳ تا ۱۰۱ نگاشته‌اند، اختصاص دارد. فصل دوم بررسی آیات ۲۱ تا ۲۸ سوره قصص است و فصل سوم بررسی آرای مفسران درباره بنا نهادن مکه و حرمت‌گذاری ابراهیم به آن است. فصل چهارم، آیه ۱۵۹ سوره اعراف را بررسی می‌کند که در آن خداوند گروهی از قوم موسی را یاد کرده که به حق هدایت شده‌اند و به ارتباط این آیه با معراج پیامبر اشاره کرده است.

کتاب در حقیقت شرح و بسط دو مقاله‌ای است که مؤلف در این باره نگاشته است. از ۲۲۸ صفحه کتاب، ۱۲۷ صفحه به فصول کتاب، و از صفحه ۱۲۸ تا ۱۸۳ به پی‌نوشت‌ها و از ص ۱۸۶ تا ۲۱۰ به مشخصات کتابشناختی منابع اختصاص یافته است. نمایه آیات قرآنی و نمایه‌ای عمومی، زینت بخش کتاب است.

ولر چندین کتاب در این موضوع منتشر کرده است. وی در معرفی کتاب انبیا در قرآن، مقدمه‌ای بر قرآن و تفسیرهای اسلامی، هدف خود را از انتشار این کتاب را چنین نوشته است: «علی‌رغم تشابهات بسیار میان قرآن و انجیل، تلاش‌های بسیار کمی در روشن نمودن دلالت‌های این تشابهات برای تاریخ تفسیر انجیلی صورت گرفته است. مفسران اولیه قرآن اغلب پاسخ‌های مستقیم و صریح به دعاوی یهودی - مسیحی و عهدین داده‌اند. این کتاب بررسی انبیا انجیلی و غیر انجیلی به ترتیب زمانی و بررسی قرآن و تفاسیر مختلف (تفاسیر شیعه، اهل سنت و صوفیه) است. هدف این مطالعه ایجاد زمینه برای مباحث بیشتر درباره این موضوع است که چگونه قرآن و تفاسیر اسلامی از آنچه که در حال حاضر الهیات انجیلی نامیده می‌شود، متأثر بوده است».

پی نوشت ها:

* اندرو ریبین (ویراستار)، قرآن، شکل گیری دانش تفسیر (الدرشات - اشگیته، ۱۹۹۹)، ۳۸۵ ص، شابک: ۲ - ۸۴۸ - ۷۸ - ۸۶ -

1. Lawrence I. Conrad
2. "HRM and associated and synonymous terms in the Quran"
3. "The Quranic asbab al-nuzul materil: an examination of its use and development in exegesis"
4. Claud Gilliot

۵. مقاله وی قبلاً با این مشخصات به فرانسه چاپ شده است:

"Les debuts de l'exegese coran: que", Revue du Monde Musulman, 58iv (1990), pp.82-100.

6. "Abbott, Nabia, studies in Arabic literary Papyri, Vol II: Quranic Commentary and tradition, chicago: University of chicago Press, 1967.

7. Harris Birkeland, Old Muslim opposition against interpretation of the Koran, Uppsala: Almqvist Wiksells, 1955. 42pp.

8. Norman Calder, "From midrash to scripture: the sacrifice of Abraham in early Islamic tradition, " Le Museon, 101(1988), pp.375- 402.

9. Issa J. Boullata, "Fa-stabiqu 'l-khayrat: a Qur'anic principle of interfaith relations", Y Yazbeck (Editor) Wadi Zaidan (Editor), Christian-Muslim encounters, Gainesville: University Press of Florida, 1995, pp.43-53; Issa J.

Boullata, "Modern Qur'an exegesis. A study of Bint al-Shati's method", Muslim World, 64 (1974), pp.103-114.

10. Issa J. Boullata, "Poetry Citation as intretive illustraion in Quran exegesis: Masail Nafi ibn al-Azraq", Islamic studies Presented to charles J. Adams, Leyde, 1990, pp. 27-40.

11. Edmund Beck, "Die dogmatisch religiose Einstellung des Grammatikers Yahya b. Ziyad al-Farra'", Museon, 64 (1951), pp.187-202.

۱۲. این مقاله در مجله مطالعات عربی با این مشخصات به چاپ

رسیده است:

Ramzi Baalbaki, "The treatment of qira'at by the second and third century grammarians", zeitschrift fur Arabische Linguistik, 15, 1985, pp. 11-32.

درباره بحث از قرائات در علوم قرآنی و اهمیت این قرائات به آثار زیر

رجوع شود: حسین عطوان، القراءات القرآنية في بلاد الشام، بيروت، ۱۴۰۲ق/ ۱۹۸۲م؛ عبدالصبور شاهین، القراءات القرآنية في ضوء علم اللغة الحديث، قاهره، ۱۹۶۶م؛ محمود احمد الصغير، القراءات الشاذة و توجيهها النحوي، بيروت، ۱۹۹۲م؛ محمد سمير نجيب اللبدي، اثر القرآن و القراءات في النحو العربي، كويت، ۱۳۹۸ق / ۱۹۷۸م؛ عبدالفتاح اسماعيل شلبي، رسم المصحف و الاحتياج به في القراءات، قاهره، ۱۳۸۰ق/ ۱۹۶۰م؛ عبدالفتاح القاضي، القراءات الشاذة و توجيهها من لغة العرب، بيروت، ۱۹۸۱م؛ عبدالهادي الفضلي، القراءات القرآنية تاريخ و تعريفه دار المجمع العلمي بجنده، ۱۳۹۹ق/ ۱۹۷۹م.

13. M. Gotz, "Maturidi und sein Kitab Ta'wilat al-Qur'an", Der Islam, 41 (1965), pp.27-70.

۱۴. نامبرده در ادبيات قصص الانبياء نگاری اسلامی تخصص دارد.

برخی از دیگر مقالات وی چنین است:

J. Pauliny, "Die Erzählung von Ardasir und Hayat an-Nufus und deren Jungere version in Tausenundeiner Nacht Bratislava", Asian and African Studies, 26 / 1990, 1991, pp.105-112;

J. Pauliny, "Glossen zur arabischen eschatologischen Volksliteratur", Graecolatina et Orientalia, 9-10 (1977-8), pp.209-223;

J. Pauliny, "Kisa'i und sein Werk Kitab Aga'ib al-malakut. Untersuchungen zur arabischen religiosen Volksliteratur", Graecolatina et Orientalia 6 (1974), pp.157-189;

J. Pauliny, "Literarischer Charakter des Werkes Kisa'is Kitab qisas al-anbiya", Zbornik Filos.

Fak Univ. Komenskeho: Graecolatina et orientalia, 3 (1971), pp.107-124; J. Pauliny, "Ein unbekanntes

Autograph Qisas al-anbiya" von Ahmad ibn Abi 'Udhayba", Asian and African studies [Bratislava], 6 (1970), pp.87-91; J. Pauliny, "Ein unbekanntes Autograph Qisas al-anbiya" von Ahmad ibn Abi 'Udhayba", Asian and African studies [Bratislava], 5 (1969), pp.71-76;

J. Pauliny, "Einige Bemerkungen zu den Werken Qisas al-Anbiya' in der arabischen Literatur", Zbornik Filos. Fak Univ. Komenskeho: Graecolatina et orientalia, 1 (1969), pp.111-123

۱۵. جان برتن مقالات متعدد قرآنی دیگری نیز دارد که فهرست آنها

چنین است:

J. Burton, The collection of the Qur'an, Aldershot: Dartmouth, 1996, p.111-129.

nansaha na'ti bi khairin minha aw mithliha", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 48, 1985, pp.452-469; J. Burton, "The interpretation of Q 87:6-7 and the theories of nash", Der Islam, 62, 1985, pp.5-19; J. Burton, "The vowelings of Q 65:1", Journal of Semitic studies, 29, 1984, pp.267-283; J. Burton, "Muta, tamattu and istimta - a confusion of tafsirs", in R. Hillenbrand, Union Europeenne des Arabisants et Islamisants, 10th Congress, Edinburgh 1980: Proceedings, Edinburgh, 1982, pp.1-11; J. Burton, "The collection of the Qur'an", Glasgow Or. Soc. Trans, 23 (1969-70), pp.42-60.

۱۶. برای نمونه درباره این موضوع با تکیه به بحث ترجمه آیات سوره نجم ر.ک: دیپلو جرج شلایبر، «آیا قرآن ترجمه جرج سیل قابل اعتماد است؟»، ترجمه عباس امام و علی وجیهی، مجله ترجمان وحی، سال پنجم، شماره دوم (۱۳۸۰ق)، ص ۸۱ - ۸۲. جرج سیل، نخستین مترجم قرآن به زبان انگلیسی در برگردان خود از ترجمه لاتینی لودویگو مارانچی متأثر بوده و به پیروی از او این آیات را نادرست ترجمه کرده است. این اشکالات در ترجمه آیه ۵۲ سوره حج نیز تا حدی وجود دارد. در این مورد نیز جرج سیل متأثر از مارانچی آیه را نادرست و این گونه ترجمه کرده است:

«We have sent no apostle or prophet before thee but when he read Saten suggested some error in his reading».

از نوشته‌هایی که درباره ماجرای غرانیق نگاشته شده، می‌توان به مقالات زیر اشاره کرد:

I. Lichtenstadter, "A note on the gharaniq and related Qur'anic problems", Israel Oriental Studies, 5 (1975), pp.54-61.

M. M. Ahsan, "The "Satanic" verses and the Orientalists. (A note on the authenticity of the so-called Satanic verses.)", Hamdard Islamicus, 5 i, 1982, pp.27-36.

M. M. Ahsan, "The Qur'an and the orientalist: a note on the authenticity of the so-called Satanic verses", Islamic Quarterly, 24, 1980, pp.89-95.

J. Burton, "Those are the high-flying cranes", Journal of Semitic studies, 15 (1970), pp.246-265.

نوشته م. م. احسان در حقیقت نقد آرای مستشرقان در این باب با تکیه بر کتاب سیرت سرور عالم، نوشته ابو الاعلی مودودی (لاهور، ۱۹۷۹م، ج ۲، ص ۵۷۲ - ۵۷۸) و تفسیر وی بر قرآن، یعنی تفهیم القرآن (لاهور، ۱۹۷۲ م، ج ۳، ص ۲۲۸ - ۲۴۵) است.

* کلود ژیلیو، تفسیر، زبان و کلام در اسلام: تفسیر قرآنی طبری (متوفی ۳۱۱ ق/۹۲۳ م)، پاریس، ورین، ۱۹۹۰، ص ۲۳۰.

[Article originally published in 1969.]; J. Burton, "The interpretations of Q 43:81 and the techniques of the exegesis", Part Proceedings of the 14th Congress of the Union Europeenne des Arabisants et Islamisants. Budapest ... 1988, The Arabist: Budapest Studies in Arabic, Budapest: Eotvos Lorand University Chair for Arabic Studies & Csoma de Koros Society, Section of Islamic Studies, 1995, p.3-12; J. Burton, "The corruption of the Scriptures", Occasional Papers of the School of Abbasid Studies, 4 / 1992, 1994p.95-106. [By Jews and Christians, according to the Qur'an.]; J. Burton, "Law and exegesis: the penalty for adultery in Islam", in Abdul-Kader A (Editor), Approaches to the Qur'an, London: Routledge, 1993, p.269-284; J. Burton, "Q 28:68", Zeitschrift fur Arabische Linguistik, 25, 1993, pp.132-138; J. Burton, "The reading of Q. 5:60", in K. Devenyi (Editor) T. Ivanyi (Editor), Proceedings of the colloquium on Arabic grammar, Budapest ... 1991. The Arabist: Budapest Studies in Arabic, Budapest: Eotvos Lorand University Chair for Arabic Studies & Csoma de Koros Society Section of Islamic Studies, 1991, p.115-120; J. Burton, "In al-mukhaffafah min al-thaqilah", BRISMES: Proceedings of the 1988 Conference on Middle Eastern Studies ... Leeds, ... 1988, Oxford: British Society for Middle Eastern Studies, 1988p.100 -110; J. Burton, "Linguistic errors in the Qur'an", Journal of Semitic studies, 33, 1988, pp.181-196; J. Burton, "The Qur'an and the Islamic practice of wudu", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 51, 1988, pp.21-58; J. Burton, "The reading of Q 20:63: Qalu innahu hadhani la-sahirani", Zeitschrift fur Arabische Linguistik, 19, 1988, pp.7-26; J. Burton, "The interpretation of Q 4:23 and the Muslim theories of naskh", Occasional Papers of the School of Abbasid Studies, 1, 1986, pp.40-54; J. Burton, "The exegesis of Q.2:106 and the Islamic theories of naskh: ma nansakh min ayaaw

1983, pp.99-110.

(افسانه یهودی موسی با ریشه های اسلامی)

H. Schwarzbaum, The Jewish and Moslem versions of some Theodicy legends, Fabula, 3, pp.119-169.

(ریشه های یهودی - اسلامی برخی افسانه های ناظر به عدالت)
۲۸. در این تحقیق، بعد از ذکر داستان سوره کهف، همراه با ترجمه ایتالیایی آیات مربوط به این داستان، با تکیه بر تفسیر طبری به تحلیل آن پرداخته شده است. مشخصات کتاب‌شناختی این اثر چنین است:

Paolo Dall'oglio, Speranza nell' Islam, Interpretazione della prospettive escatologica di Corano XVIII, Bibliotheca araba e islamica 7, Ed. Marietti, Milano, 1991, 366p.

پاولو دالولیو، امید در اسلام، تفسیری معادشناسانه از سوره کهف در قرآن، منشورات مارییتی، میلانو، ۱۹۹۱، ۳۶۶ ص. درباره سوره کهف مطالعات فراوانی انجام شده است.

مفصل‌ترین تحقیق درباره اصحاب کهف، تحقیق لوی ماسینیون است. مشخصات برخی از دیگر تحقیقات درباره سوره کهف و اصحاب کهف چنین است:

E. Platti, "Ashab al-kahf wa ar-raqim (ar-ruqud).

A propos du temoignage de Muqatil", Annales du Departement des Lettres Arabes (Universite Saint-Joseph) / Hawliyat Far al-Adab al-Arabiya (Jami'at al-Qiddis Yusuf), 6 B / 1991-1992, 1995/ pp.227-234.

[Qur'anic reference to Seven Sleepers.]

«اصحاب کهف و الرقیم (الرقود؟)»، تحقیقی بر اساس تفسیر مقاتل بن سلیمان، مندرج در مجله حولیات فی الادب العربیة (جامعة القديس يوسف)، شماره ۶ ب، سال ۱۹۹۱ - ۱۹۹۲، ص ۲۲۷ - ۲۳۴؛

H. Kandler, "Die Bedeutung der Siebenschlafer (Ashab al-kahf) im Islam: Untersuchungen zu legende und Kult im Schrifttum", Religion und Volksglauben unter besonderer Berücksichtigung der Siebenschlafer - Wallfahrt, Bochum: Brockmeyer, 1994, pp.143 Abhandlungen zur Geschichte der Geowissenschaften und Religion - Umwelt - Forschung: Beiheft, 7.

J. E. Bencheikh, "Sourate d'Al-Kahf, neuf traductions du Coran", Etudes arabes, Analyses theorie, 1980 (3), pp.1-51.

L. Massignon, Les Sept Dormants d'Ephese (Ahl Al-Kahf) en Islam et en Chretiente, recueil

* روبرتو توتولی، انبیای انجیلی در قرآن و سنت اسلامی، کرزن ۲۰۰۲، ۲۱۴ + ۱۳ ص، شابک: ۰۷۰۰۷۱۳۹۴۸

۱۷. طبری بخش اعظمی از روایات خود درباره انبیا را از کتاب المبتداء و المبعث و المغازی محمد بن اسحاق بن یسار به روایت سلمة بن فضل انصاری و گاه به روایت یونس بن بکیر نقل کرده است.

۱۸. کتاب تاریخ دمشق ابن عساکر، حاوی روایات فراوانی در باب قصص انبیاست. به تازگی، جیمز لیندسی، داستان حضرت داود را در تاریخ دمشق در مقاله‌ای تحلیل و بررسی کرده است. مشخصات کتاب‌شناسی مقاله وی چنین است:

James. E. Lindsay, "Ali ibn Asakir as a preserver of Qisas al-Anbiya': the case of David b.Jesse", Studia Islamica, 82, 1995, pp.45-82. (Portrayal of King David in the Islamic prophet stories)

از دیگر تحقیقات لیندسی باید به گزارشی از کتاب تاریخ دمشق ابن عساکر اشاره کرد. ر.ک:

J. E. Lindsay, "Damascene scholars during the Fatimid period: an examination of Ali b.Asakir's Ta'rikh madinat Dimashq", Al-Masaq, 7, 1994, pp.35-75.

۱۹. تفصیل مطلب را در مقاله عالمانه کاظم برگ نیسی، «واژه‌های دخیل قرآن و دیدگاه‌ها»، مجله معارف دوره دوازدهم، شماره ۱ و ۲ (۱۳۷۴)، ص ۹۳ - ۱۱۹ بنگرید، خاصه ص ۹۹-۹۸.

۲۰. ر.ک: اندرو ریپین، «وضعیت فعلی مطالعات قرآنی»، ترجمه محمد کاظم رحمتی، کتاب ماه دین، شماره ۵۳ - ۵۴ (۱۳۸۰ - ۱۳۸۱) ص ۱۰۶، پی نوشت ۷۵

21. R. G. Khoury

۲۲. همان، پی نوشت ۷۶ و ۷۷

23. M. J. Kister

24. Gerard Lecomte

25. Gordon Newby

۲۶. برای مشخصات کتاب‌شناسی این تحقیقات ر.ک: اندرو ریپین، «وضعیت فعلی مطالعات تفسیری»، ترجمه محمد کاظم رحمتی، کتاب ماه دین، شماره ۵۳ - ۵۴ (۱۳۸۱)، ص ۱۰۶.

27.H. Schwarzbaum, Biblical and extra-biblical legends in Islamic folk-literature, Beitrage zur Sprach- u. Kulturgeschichte des Orients, Walldorf: Vorndran, 1982, pp.237.

از دیگر آثار اسچوارزباوم که به بررسی در این همین موضوع پرداخته، می‌توان به آثار زیر اشاره کرد:

H. Schwarzbaum, A Jewish Moses legend of Islamic provenance, Fields of offerings: studies in honor of Raphael Patai, Rutherford: Fairleigh Dickinson University Press,

فردی به نام الطرفی بوده است که دربارهٔ این فرد نتوانستم اطلاعاتی بیابم.

۳۱. برخی از آثار وی چنین است:

R. Tottoli, "A proposito di un recente studio su Adamo nell'Islam", Istituto Universitario Annali, 55 iv / 1995, 1997, pp.437- 445; R. Tottoli, "Il Faraone nelle tradizioni islamiche: alcune note in margine alla questione della sua conversione", Quaderni di Studi Arabi, 14, 1996, pp.19-30; R. Tottoli, "L'introduzione al Tafsir dello Sayh Al-Sarawi", Annali di Ca' Foscari, 32 iii / Serie Orientale 24, 1993, pp.63-82; R. Tottoli, Vita di Mose secondo le tradizioni islamiche, Palermo: Sellerio, 1992, pp.120; R. Tottoli, "Alcune considerazioni su gann in Cor.27:10 e 28:31", Annali di Ca' Foscari, 30 iii / Serie Orientale 22, 1991, pp.303-307; R. Tottoli, "Il bastone di Mose mutato in serpente nell'esegesi e nelle tradizioni islamiche," Istituto Universitario Annali, 51 iii (1991), pp.225-243; 51 iv, 1991, pp.383-394; R. Tottoli, "La moderna esegesi islamica ed il rifiuto delle Isra'iliyyat: le leggende sul bastone di Mose mutato in serpente," Annali di Ca' Foscari, 29 iii / Serie Orientale 21, 1990, pp.25-35; R. Tottoli, "Le storie dei profeti nella tradizione arabo-islamica. (Sommaire: Les histoires des prophetes dans la tradition arabo-islamique; Summar[y]: The stories of the Prophets in the Arab-Islamic tradition.)", Islam: Storia e Civiltà, 32 / 9 iii, 1990, pp.171-177; 229; 231; R. Tottoli, "Un mito cosmogonico nelle Qisas al-anbiya' di al-Talabi", Annali di Ca' Foscari, 28 iii / Serie Orientale 20, 1989, pp.49-59; Brannon M. Wheeler, Moses In The Quran And Islamic Exegesis, Routledge Curzon, London, 2001, viii+228, ISBN:0700716033

* برانون ولر، موسی در قرآن و تفاسیر اسلامی، راتلیج - کروز، لندن، ۲۰۰۱، ۲۲۸ + ۸ ص، شابک، ۰۳۳-۰۷۱۶-۰۷۰۰۱

۳۲. مشخصات کتاب‌شناختی این مقالات چنین است:

Brannon Wheeler, "Moses Or Alexander Q18:60- 65 in Early Islamic exegesis", Journal of Near Eastern Studies, 57.3(1998), pp.191-215.
Brannon Wheeler, "The Jewish origins of Q 18:65- 82 ? A Reevaluation of A. J. Wensinck's Theory,"

documentaire et iconographique. 6e partie: Addenda a Revue des etudes islamiques 1954, 1955, 1957, 1958 et 1959, Revue des etudes islamiques, 30 (1962), pp.1-5; L. Massignon, Les Sept dormants d'Ephese (Ahl al-kahf) en Islam et en Chretiente, recueil documentaire et iconographique. 6e partie: Addenda a Revue des etudes islamiques, 1954, 1955, 1957, 1958 et 1959, Revue des etudes islamiques, 29 (1961), pp.1-18; L. Massignon, Les Sept Dormants d'Ephese (Ahl Al-Kahf) en Islam et en Chretiente, recueil documentaire et iconographique. 6e partie: Addenda a Revue des etudes islamiques, 1954, 1955, 1957, 1958 et 1959, Revue des etudes islamiques, 28.(1960), p.107-113; L. Massignon, Les Sept Dormants d'Ephese (Ahl Al-Kahf) en Islam et en Chretiente, recueil documentaire et iconographique, reuni avec le concours d'Emile Dermenghem, Lounis Mahfoud, Dr. Suheyl Unver, Nicholas de Witt, Revue des etudes islamiques, 27 (1959) p.1-8; L. Massignon, Les Sept Dormants d'Ephese (Ahl Al-Kahf) en Islam et en Chretiente, recueil documentaire et iconographique, reuni avec le concours d'Emile Dermenghem, Revue des etudes islamiques, 26 (1958), pp.1-9; L. Massignon, Les Sept Dormants d'Ephese (Ahl Al-Kahf) en Islam et en Chretiente, recueil documentaire et iconographique, reuni avec le concours d'Emile Dermenghem, Revue des etudes islamiques, 25 (1957), pp.1-11; L. Massignon, Les sept Dormants d'Ephese (Ahl Al-Kahf) en Islam et en Chretiente Recueil documentaire et iconographique reuni avec le concours d'E. Dermenghem, Revue des etudes islamiques, 23 (1955), pp.93-106; L. Massignon, Les sept dormants d'Ephese (Ahl al-kahf) en Islam et en Chretiente. Recueil documentaire et iconographique reuni avec le concours d'E. Dermenghem, Revue des etudes islamiques, 22 (1954), pp.59-112.
29. I profeti Biblici nella tradizione islamica, Paideia, Brescia 1999.
۳۰. پایان نامهٔ وی تصحیح و تحقیق یکی از متون قصص الانبیاء نوشته

- Christianity, Ed. H.Kung & J.Moltmann, London: SCM; Maryknoll: Orbis, 1994, (Concilium, 1994/3)pp.116-123; J. D. McAuliffe, "Fakhr al-Din al-Razi on ayat al-jizyah and ayat al-sayf", Fakhr al-Din al- Razi Conversion and continuity: indigenous Christian communities in Islamic lands, eighth to eighteenth centuries, Ed. M.Gervers Ramzi, Jibran Bikhazi, Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1990, (Papers in Mediaeval Studies, 9), pp.104 -119; J. D. McAuliffe, "The wines of earth and paradise: Qur'anic proscriptions and promises", Logos Islamikos: Studia Islamica in honorem Georgii Michaelis Wickens, Ed. R.M.Savory&D.A.Agius Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1984, (Papers in Medieval Studies, 6)pp.159-174; J. D. McAuliffe, "Persian exegetical evaluation of the ahl al-Kitab", Muslim World, 73, 1983pp.87-105; J. D. McAuliffe, "Exegetical identification of the Sabi'un", Muslim World ,72, 1982pp.95-106; J. D. McAuliffe, "Chosen of all women: Mary and Fatima in Qur'anic exegesis", mother of Jesus Mary , Islamochristiana / Dirasat Islamiya Masihiya , 7, 1981, pp.19-28.
۳۶. کتاب‌شناسی مفصل درباره نگاه‌های مسلمانان درباره مسیحیان را روبرت کاسپار در مجله درآسات الاسلامیه - المسيحية گردآوری کرده است. ر.ک:
- Robert Caspar, "Bibliographie du dialogue islamo-christiana", Islamochristiana / Dirasat Islamiya Masihiya, 1 (1975), pp.125-181; 2 (1976), pp.187-249; 3 (1977), pp.255-286; 4 (1978), pp.247-267; 5 (1979), pp.299 -317; 6 (1980), pp.259-299; 7 (1981), pp.299 - 307 ; 10 (1984), pp.273 - 92.
- از میان مسلمانان عبدالمجید الشرفی، علاوه بر نگارش کتاب الفکر الاسلامی فی الرد علی التنصاری حتی نهاية القرن الرابع (تونس، ۱۹۸۶)، مقاله‌ای نیز درباره دیدگاه‌های طبری در تفسیر خود درباره مسیحیان نگاشته است. (همو، «المسيحية في تفسير الطبري»، المجلة التونسية للعلوم الاجتماعية عدد ۵۸ - ۵۹ (۱۹۷۹)، ص ۵۳ - ۹۶). این مقاله به انگلیسی و فرانسه نیز ترجمه شده است.
- Journal of the American Oriental Society, 118.2(1998), pp.153-171.
- Brannon Wheeler, "TheNew Torah: Some Early Islamic Views of the Quran and other Revealed Books," Graeco - Arabica, 8(1999).
- Brannon Wheeler," The Prophet Muhammad Dhu al-Qarnayn: Early Islamic Exegesis of Q 17:1," Byzantino- rossica,(2000).
33. J. Obermann, "Koran and Agada. The events at Mount Sinai", American journal of Semitic languages and literatures, 58 (1941), pp.23-48.
- 34 . Scott Noegel
- * جین دامن مک اولیف، مسیحیان در قرآن: تحلیلی از تفاسیر کهن و جدیده کیمبریج، ۱۹۹۱، شابک: ۰۵۲۱۲۶۴۷۰۱، ص ۳۴۰.
۳۵. کتاب‌شناسی زیر فهرست برخی مقالات قرآنی خانم مک اولیف است.
- J. D. McAuliffe, "Debate with them in the better way: the construction of a Qur'anic commonplace", Myths, historical archetypes and symbolic figures in Arabic literature: towards a new hermeneutic approach. Proceedings of the International Symposium in Beirut, June 25th - June 30th, 1996. Ed. A.Neuwirth, B.Embalu, S.Gunther, Maher Jarrar, Beirut: Orient-Institut der Deutschen Morgenlondischen Gesellschaft; Stuttgart: Steiner, 1999, (Beiruter Texte und Studien, 64), pp.163-188; J. D. McAuliffe, "Christians in the Qur'an and tafsir", Muslim perceptions of other religions: a historical survey. Ed. J.Wardenburg, New York: Oxford University Press, 1999, pp.105-121; J. D. McAuliffe, "Assessing the Isra'iliyyat: an exegetical conundrum", Story-telling in the framework of non-fictional Arabic literature. Ed. S.Leder, Wiesbaden: Harrassowitz, 1998, pp.345-369; J. D. McAuliffe, "The Qur'anic context of Muslim Biblical scholarship", Islam and Christian-Muslim Relations, 7 ii, 1996, pp. 141-158; J. D. McAuliffe, "The abrogation of Judaism and Christianity in Islam: a Christian perspective", Islam: a challenge for